

MADARAS ÉVA

A modernizálódás kérdései Kelet-Európában

Beszámoló a szigetvári tudományos emlékülésről

1980. október 4-én és 5-én az immár hagyományos Zrínyi-ünnepségek keretében – a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Baranya megyei, valamint Szigetvár járási–városi szervezete, az MTA Dél-Dunántúli Tudományos Intézete és Szigetvár város Tanácsa szervezésében – tudományos emlékülésre került sor Szigetváron.

A szigetvári Zrínyi-ünnepségek tematikai keretének kitágítása lehetővé teszi történelmi múltunk egyes problémaköreinek a kelet-európai térség fejlődése szélesebb összefüggésében történő szemléletét. A Kelet-Európa története, népei és kultúrája iránt mindinkább fokozódó érdeklődést tapasztalva a rendezőszervek fórumot kívántak teremteni, ahol az érdeklődők a Kelet-Európa-kutatás legfrissebb eredményei alapján nyerhetnek új ismereteket.

A modernizálódás, a hagyományos gazdasági-társadalmi viszonyok átalakulásának mikéntje valamennyi nemzet történetében meghatározó jelentőségű kérdés, amelynek számos máig ható összefüggése van. Amikor tehát az emlékülés Kelet-Európa modernizációjának kérdését tűzte napirendre, a régió történelmi múltjának alaposabb megismertetésén túl korunk jobb megértését is szolgálni kívánta. Manapság sok szó esik – és joggal – a társadalomtudományok, közöttük a történettudomány társadalmi hasznosságáról, a közgondolkodásra gyakorolt hatásáról, szemléletformáló szerepéről. *Polányi Imre* főiskolai tanár (Pécs) a TIT Baranya Megyei Szervezete Történelmi Szakosztályának elnöke az emlékülés megnyitása során rámutatott arra, hogy Kelet-Európa kérdése mindenképpen olyan történeti terep, amelyhez ma is sokan érzelmi indulatokkal közelednek. A társadalmi közgondolkodásban fellelhető téves szemléletet, a nem ritkán jelentkező előítéleteket csak a tudomány eredményeinek megismertetésével lehet módosítani, illetve leküzdeni. Nem lebecsülendő az a szerep, amelyet ezen a területen – a közvéleményformálás más eszközei mellett – a pedagógusok betölthetnek. Éppen ezért az emlékülés témakörének kiválasztásakor a rendezőszervek számoltak a már tanító és a leendő történelemtanárok szemlélete, ismeretanyaga felfrissítésének lehetőségével is.

A bevezető előadást *Ránki György* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének ügyvezető igazgatója tartotta *A modernizálódás főbb kérdései Kelet-Európában* címmel. Az előadás általános szempontból közelítette meg a modernizáció problémáját, alapot adva ezzel a további referátumokhoz, amelyek a modernizálódás konkrét kérdéseit – mezőgazdaság, városfejlődés, közoktatás, hitelszervezet, társadalmi változások – elemezték. Az előadó két kérdés köré csoportosította mondanivalóját: az egyik a modernizálódás elméleti problémái, a másik a Kelet-Európa-fogalom mibenléte.

A modernizációs elméletek keletkezésének történelmi körülményeiről szólva hangsúlyozta, hogy a modernizáció a polgári történettudomány egyik legfontosabb gondolati és ideológiai eredménye volt a második világháború után. Kialakulásának hátterében a világháborút követő nagy gazdasági és társadalmi fellendülés áll, amely különösen az USA-ban és Nyugat-Európában szembeötlő. Úgy tűnt, hogy a gazdasági növekedésben élen járó országok útja mások számára is példa lesz, a fejlődés azonos irányba halad majd, és a lemaradás behozható. A fejlettség fogalma szinte azonosult az amerikai (USA-beli) – nyugat-európai fejlődéssel. Bár a figyelem az említett két régióra összpontosult, a modernizációs elmélet képviselői megpróbálták átfogni az egész világot. A teória lényeges eleme és egyben nívója is egy hosszú távú, közgazdaságtani elméletbe ágyazott, az ipari forradalomtól kiinduló növekedésemélet. A régiók közötti különbségek abból adódtak, hogy egyes országok már túlléptek azon a küszöbön, ahol megkezdődött a rendszeres gazdasági növekedés, míg mások nem. A

tradicionális társadalmak is eljuthatnak azonban a modernizáció révén a rendszeres gazdasági növekedés szakaszába, s ezzel megkezdődhet felzárkózásuk a fejlett országokhoz.

Ránki György felhívta a figyelmet arra, hogy leegyszerűsítés volna a modernizáció gondolatát kizárólag a második világháború utáni fejlődéssel azonosítani. Néhány szociológus már a 19. században és a 20. század elején megkísérelte a fogalom alkalmazását a fejlődés–lemaradás ellentétének kifejezésére. Spencer pl. azt hangsúlyozta, hogy a hagyományos társadalom homogén társadalom, s a modernizáció előfeltétele ennek a homogenitásnak a felbomlása. Max Weber a társadalmi kapcsolatok rendszerében uralkodó különbségeket állítja szembe: előítéletek, hagyományok jellemzik a tradicionális, racionális gondolkodás a modern társadalmat. A racionális gondolkodásmód felgyorsítja a társadalom menetét, a modernizálódás eszközeként hat. Az előadó további példákat is említett, majd visszatért a gazdasági növekedés fogalmához. Rámutatott arra, hogy a növekedés strukturálisan differenciált társadalmat feltételez, amelyben a modern érték kategóriák előtérbe kerülnek a hagyományos értékekkel szemben. A gazdasági növekedés és az érték kategóriák váltásának együttes jelentkezése felgyorsítja a társadalmi mobilizációt, magát a társadalmi fejlődést. Megváltozik a társadalmi folyamatban való részvétel is: tudatosává válik, aktivizálódik. A hagyományos társadalmakra jellemző, többnyire kétpólusú konfliktusrendszerek a modern társadalomban sokkal bonyolultabbá válnak. Az előadó szerint az érdekek, konfliktusok bonyolultsága olyan politikai intézményrendszer – pártok, parlament, kormány – kialakulását követeli meg, amelyben a különböző csoportok érdekei csatornát találhatnak az összeütközések szabályozására, de lehetővé teszik az érdekek harcát is.

A modernizációs elmélet kritikáját az előadás négy pontban foglalta össze. 1. Kifogásolható, hogy elhanyagolja a népek, nemzetek, államok közötti konfliktusokat, a politikát. E teóriában nincs helye a háborúnak, a gyarmatosításnak sem. Mindezek nélkül pedig nem tudjuk megérteni a történelmet. 2. Nem feltételezi egy autochton fejlődés lehetőségét. A modernizációs elmélet sok elemében arra a 19. századi szemléletre épül, amely az angol fejlődést tekinti példának. Vagyis: a modernizálódás a cél, minden más alternatíva azonosul az elmaradottsággal, a tradicionális társadalommal. 3. A modernizációs szemlélet dinamikusnak tekinti a fejlett, statikusnak a tradicionális társadalmakat. Ez utóbbiak globális felfogásából következően eltűnik a különbség a kínai, az afrikai, a rabszolga, a feudális vagy az ázsiai feudális társadalmi rendszerek között. Eltűnik maga a történelem, amely a felfogás szerint igazában a modernizációra való átmenettel kezdődik. 4. Végül felróható, hogy nem gondolkodik világgazdasági rendszerben, elszigeteli a fejlett és a fejletlen világot. A fejlettség így mindig önmagából következő valami, fel sem tételezi, hogy a fejlettség összefügg az elmaradottsággal és fordítva, noha e kapcsolatrendszer világosan kialakult.

A bevezető előadás második része néhány, Kelet-Európa modernizálódásával összefüggésben felvethető kérdést emelt ki. Kétségtelen, hogy Kelet-Európa esetében fel lehet állítani a modernizációs teória bizonyos alapkategóriát. Így pl. megtalálható a hierarchikus társadalmi rend, tény a civilizációs lemaradás, erős a társadalom vallási-egyházi befolyásoltsága és a társadalmi normákat nem a polgári célkitűzések határozzák meg. Mindezek képesek megadni a két pólus – tradicionális és modern – bizonyos sajátosságait, de nem felelnek arra a kérdésre, hogy az elkésetttség mennyiségi avagy minőségi jellegű-e, elkésettsegről vagy esetleg más fejlődési útról van-e szó. Kitűnik, hogy Kelet-Európa nem tudott válaszolni a modernizálódás kihívására, de hogy miért nem, arra nem ad magyarázatot. A modernizációs elmélet szerint ugyanazon tényezők – pl. a tőke – alkalmazásától másutt, így az elmaradott országokban is ugyanazon eredmények várhatók. Kelet-Európában nem érvényesül ez a vélt törvényszerűség. Nem kapunk választ arra, miért nem, s arra sem, hogy a 19. század második felétől mégis beinduló modernizáció miért nem volt, nem lehetett teljes.

Befejezésül Ránki György a Kelet-Európa-fogalom mibenlétét elemezte. Véleménye szerint Kelet-Európa ma többé-kevésbé politikai fogalommá vált, amit a történész nem vetíthet vissza a múltba, mert így nem alkalmas arra, hogy dolgozzon vele. A Kelet-Európa-fogalom abban az esetben használható történelmi értelemben is, ha csak meghatározott gazdasági mutatókat fogadunk el egy-egy esetben. A modernizálódás viszont nem jelenthet csak gazdasági kritériumokat Kelet-Európában. Lényegesek a társadalmi, politikai, ideológiai mozzanatok is, ezek azonban nem egységesek Kelet-Európában. Lengyelország és Magyarország például állandó találkozó- és ütközőpontja a nyugat- és kelet-európai sajátosságoknak. Más összefüggésekben is rávilágított a régió belüli különbségekre. Az

előadás konklúziója végül is abban összegezhető, hogy a modernizációs gondolat nem alkalmas a történeti fejlődés folyamatosságának megmagyarázására, összetettségének feltárására.

Orosz István kandidátus, egyetemi tanár (KLTE – Debrecen) azt vizsgálta, hogyan ment végbe *A modernizálódás Kelet-Európa mezőgazdaságában*. Minthogy e hosszú folyamat egészének áttekintése meghaladná egy előadás kereteit, az előadó a modernizáció kezdeti szakaszának áttekintésére vállalkozott. Megállapította, hogy a szaktudomány a mezőgazdaság modernizálásán azt a folyamatot érti, amelynek során az agrártermelés alkalmazkodik a változó társadalmi igényekhez, állandóan megújulva igyekszik megfelelni a vele szemben támasztott követelményeknek. A modernizálódás így a mába, sőt a jövőbe nyúló folyamat. Kelet-Európa térségében a mezőgazdaság átalakulása a gazdaság egyéb szektoraihoz hasonlóan megkésve indult. Bevezetőjében jellemezte a hagyományos mezőgazdaságot, ahol a termelés célja nem a piaci igények kielégítése, hanem a zárt közösségek ellátása élelmiszerekkel. Megjelölte azokat a társadalmi, technikai és kulturális tényezőket, amelyek a gazdálkodás tradicionális jellegét konzerválták. Rámutatott azokra a gazdasági, társadalmi tudományos-technikai előfeltételekre, amelyek Nyugat-Európában jóval hamarabb jelen voltak, és elősegítették a tőke behatolását a mezőgazdaságba.

Fontosnak ítélte és ismertette is a tudományos eredményeket – a biológia, agronómia, fizika és kémia terén –, valamint a technikai találmányokat, amelyeknek a társadalmi tényezők mellett jelentős szerep jutott a tradicionális mezőgazdaság felszámolásában. Döntő szerepet azonban a tőkés piacnak tulajdonított a modernizálódás folyamatának megindulásában. Megjelölte a mezőgazdaság három legfontosabb feladatát a tőkés gazdaságban: 1. A lakosság élelmiszerezeltetése, 2. ipari nyersanyagok termelése és 3. munkaerő biztosítása más termelési ágak, illetve szolgáltatások számára. Hangsúlyozta, hogy e hármas feladat teljesítésére Nyugat-Európától eltérően az igény először nem a belső, hanem a külső piacon jelentkezett. A belső piac nagyságának és felvevőképességének mérésére alkalmas mutatók közül a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági népesség arányának alakulását tartja a legfontosabbnak. A mezőgazdaság modernizálása és az említett hármas feladat megoldása csökkenő agrárnépességgel jár együtt. Foglalkozott e csökkenési folyamat két szakaszával, vizsgálta az agrárnépesség arányát az összlakosságon belül, és megállapította, hogy Kelet-Európában még csaknem olyan magas volt, mint a feudalizmus századaiban, s csak lassan csökkent. Ez mégsem jelenti azt, hogy a kelet-európai országok mezőgazdasága nem válaszolt a fejlett országok felől a külső piacon keresztül érkező kihívásra. A 19. századi kelet-európai fejlődés egyik legfőbb sajátossága éppen az, hogy relatív elmaradásának növekedése ellenére Kelet-Európa mezőgazdasága reagál a nyugati országok ipari forradalmának eredményeképpen bekövetkező változásokra. Az előadás a továbbiakban éppen arra keresett feleletet, hogyan.

A tőkés piac hatása mindenekelőtt a szántóföldek kiterjesztését, a termőterület szélesítését eredményezte. A 19. század második felében erre a Balkánon és Oroszországban volt elsősorban lehetőség, a Monarchiában és Lengyelországban kevésbé. Az ugar csökkentése, illetve megszüntetése a modernizáció jól érzékelhető jele. Hasonlóképpen a nyomásos rendszerek fokozatos megszüntetése, illetve visszaszorulása a váltógazdaság és a modern vetésszervezés javára. Az új mezőgazdaság megteremtése felé tett lépésnek mutatója lehet továbbá a vetésszerkezetet átalakító újfajta növények elterjedése és a terméshozamok nagysága is. A vetésszerkezet alakulása azt mutatja, hogy a modernizálódás első lépéseit megtevéő kelet-európai országokban a termelés még meglehetősen rugalmatlan volt, a terméshozamok pedig rendkívül alacsonyak. Emögött az elégtelen talajerő-visszapótlás (trágyázás) és a nem kielégítő talajművelés (gépek hiánya) állott. Az előadó arra is kitért, hogy a századvégi agrárválság hogyan hatott az állattenyésztés fejlesztésére és az ennek megfelelő vetésszerkezet kialakítására. Valamennyi összefüggésben jelentős különbséget állapított meg a Monarchia fejlett és elmaradt területei, illetve Magyarország és Lengyelország, valamint Oroszország és a Balkán között. *Orosz István* valamennyi megállapítását imponáló és szemléletes adatsorok tették meggyőzővé. Előadásából kitűnik tehát, hogy a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején Kelet-Európa térségében is megtörténtek az első lépések a mezőgazdaság modernizálására, az előrehaladás mértéke azonban rendkívül eltérő, következésképpen erősödtek az egyes országok közötti különbségek. A mezőgazdaság modernizálódásának folyamata igazolni látszik tehát Ránki Györgynek a Kelet-Európa-fogalommal kapcsolatos felvetését.

Gyimesi Sándor kandidátus, egyetemi docens (JATE–Szeged) *A városfejlődés Kelet-Európában a 19. században* címmel tartotta meg előadását. Bevezetőjében utalt arra, hogy bár a városiasodás a modernizációs fordulat kifejezője, maga a városfejlődés kérdése nem szűkíthető le a modernizálódásra való átmenet időszakára. A modernizálódás keretébe ágyazott városfejlődés megközelítésére az előadó szerint két lehetőség kínálkozik. Egyfelől vizsgálható, hogy a város mennyire járult hozzá a modernizációs folyamathoz, másfelől szemlélhetjük a városokat úgy is, mint objektumokat, amelyek maguk is átalakulnak a modernizálódás során, végigszenvedik e folyamatot. A városfejlődéssel kapcsolatban három vizsgálandó szempontot említett, nevezetesen a belső urbanizáció folyamatát, a város modern államba való beillesztésének problémáját, és a városképző erőknél, illetve ezek súlyában, a város funkcionális szerepében bekövetkező eltolódás kérdését. Az előadás további részében ez utóbbit vizsgálta.

A modernizációra való átmenet idején modern városként és gyors ütemben fejlődtek a rezidencia-típusú városok, illetve a fővárosok. Óriási mértékű növekedésüket elsősorban a székhely-funkció táplálta. Az ipari nagyvárost megelőző modern várostípus Kelet-Európában a nagy kereskedőváros, amely vagy kikötőváros (pl. Odessza, Riga, kisebb mértékben Fiume), vagy a belső kereskedelem központja (pl. Lipcse, Kijev, Harkov, Szeged). Ez utóbbiakban ipar még alig van, a környék agrár-termékeit közvetítik a piacra.

A 19. század első felében, kétharmadában – amint az előadó megállapította – Kelet-Európában még a rezidencia és a kereskedelmi típusú város az uralkodó. A kereskedelem haszna ekkor messze felülmúlja az iparét. Az ipari nagyváros a 19. század második felében, utolsó évtizedében jelenik meg Kelet-Európában. Rámutatott arra a sajátosságra, hogy Oroszországban nem ipari nagyvárosok, hanem ún. ipari területek jöttek létre (a Donyec-medence, az Ural-vidék). Az itt kialakuló városok a szétszórt ipari települések kiszolgáló centrumának szerepét töltötték be. Mindez nem jelenti azt, hogy az ipar ne volna városképző tényező a 19. századi Kelet-Európában. A fővárosok – Bécs, Budapest, Prága, Pétervár – körül ipari gyűrűk alakultak, amelyek jellegzetesen másodlagos ipari települések: a városképző lakosság (basis population) szükségleteket teremtett, s ezek kielégítése végett települtek oda a többiek (non basis population). Arról van szó tehát, hogy az ipar tíz-húszeszes nagyságrendű városokat teremt, de százezres létszámon felüli igazi nagyvárosokat nem. A nagyvárosok többsége Kelet-Európában nem kifejezetten ipari, hanem multi-funkcionális jellegű – állapította meg az előadó. Megállapításait gazdag statisztikai adatok egészítették ki. Több nyugat- és kelet-európai város lakosságának foglalkozási megoszlását elemezve bizonyította, hogy az urbanizáció Nyugat-Európaéhoz képest alacsony szintű, de a belső fejlődést tekintve jelentős. A települési struktúra a 19. század végén nem mutatja a városi lakosság túlsúlyát, gyenge a középvárosi kategória, sok a régi tradicionális állapotra jellemző kisváros.

A délelőtti előadások elhangzása után számos kérdés merült fel. Nagy érdeklődés nyilvánult meg a modernizációs elmélet iránt. A hallgatóságot főleg az érdekelte, van-e a modernizációnak szocialista elmélete, kidolgozott-e a modern polgári történettudomány a fejlődő országokra vonatkozó teóriát? 19. századi jellegre vall-e az autochton fejlődési lehetőség felismerése? Lehet-e kapitalista és nem kapitalista útról beszélni a modernizáció 20. századi felfogásával kapcsolatban?

Ránki György válaszában emlékeztetett arra, hogy tulajdonképpen a marxizmus is modernizációs elmélet, amellyel kapcsolatban szintén felvethetők kritikai szempontok. A marxizmus a leninizmus révén és az ún. harmadik világ problémáival összefüggésben próbálta modernizálni magát. A fejlődő országokra vonatkozóan polgári modernizációs elmélet nem született. A modernizációs teória gyengéit a polgári történettudomány a hetvenes évtizedben divatossá váló centrum–periféria-elmélet útján igyekezett korrigálni, de ez az elmélet sem ad megoldást. Az autochton fejlődés modelljét a hatvanas években a kínai példa sugallta. Egy modern gazdaságban azonban ez az elkülönülés nem képzelhető el. Ránki György azzal zárta le a kérdésekre adott válaszát, hogy egy kizárólagos elmélet, valamiféle „bölcsék köve” általában nem létezik. A különféle elméletek viszont együtt is használhatók a fejlődési folyamat megmagyarázásához, ha a súlypontokat megfelelően el lehet különíteni. Az elméletek relativizálhatók, mindamelllett hangsúlyozni kell jelentőségüket, mindazt, amivel a modern fejlődés megértéséhez hozzájárultak.

A kelet-európai mezőgazdaság modernizációjával kapcsolatban *Orosz István* egyik megállapítása az volt, hogy Kelet-Európa mezőgazdasága extenzív úton, a művelt területek kiterjesztésével reagált a

világgazdaság kihívására. Felfogható-e ez úgy – hangzott az egyik kérdés –, mint a modernizációt fékező tendencia? Az előadó válasza igenlő, de egyben azt is hozzátette, hogy nem minden terület-kiterjesztés jár együtt az orosz metódussal. Amerikában pl. tőkés jellegű területkiterjesztésről van szó, amely mögött tőkés ipar áll, míg Oroszországban nincs mögötte ipar. A másik kérdés arra vonatkozott, hogy jogosult-e mezőgazdasági tekintetben egy közép-európai elkülönülés? A válasz: igen. Az előadó egyetért azzal, amit Ránki György mondott a Kelet-Európa-fogalommal összefüggésben, és amit egyébként saját előadása is megerősített.

A városfejlődés témájához a következő kérdések kapcsolódtak: indokolt volna-e a különbségtétel a rezidencia-típusú városoknál aszerint, hogy modern központok-e vagy a hagyományos funkciók értelmében? Mitől város a város a 19. században és a századfordulón? Miért hagyta ki az előadó a kelet-európai városfejlődésről adott tablójáról a Balkánt? Az első kérdéssel összefüggésben *Gyimesi Sándor* elmondotta, hogy bár az első modern állam az abszolút monarchia volt, a különbség a városfunkciók között főleg abban van, hogy mekkora az etatizmus. Ahol az állam nagy anyagi erőket összpontosít, abban a központban nagy a fejlődés, nő a vonzerő, s csökkennek a különbségek a modern, illetve a hagyományos funkciók között. A város mibenlétét illetően sokféle meghatározási mód lehetséges, döntő a gazdasági és társadalmi szférában betöltött funkciója. Nagyon lényeges kritérium, hogy ne csak az adott településnek nyújtson valamit, hanem azon túl is. A Balkánnal azért nem foglalkozott előadásában, mert azt külön fejlődési régióknak tartja Kelet-Európán belül is.

Az emléklés első napi programja keretében délután *Kövér György* tudományos munkatárs (MKKE – Budapest) a *Gazdasági „modernizáció” a Monarchia-beli Magyarországon* téma keretében mindenekelőtt egy technikai-gazdasági tényező, a gőz, és egy társadalomgazdasági mozzanat, a hitel szempontjából közelítette meg a magyar gazdasági fejlődést. Közismert tény, hogy az ipari forradalom klasszikus erőgépe a gőzgép, s a gőzgépek száma és kapacitása a 19. században az ipari forradalom térhódításának, illetve a gazdaság modernizációjának egyik legfontosabb mutatója volt. Az előadó az 1863. évi birodalmi gőzgépstatisztika alapján megállapította, hogy a Habsburg-monarchia iparában működő gőzgépek ötöde a magyar tartományokban üzemelt. A ciszlajtán területeken főleg a vas- és textiliparban, Magyarországon az élelmiszer- és vasiparban alkalmaztak gőzgépeket. A mezőgazdaságban működő erőgépeknek csaknem fele esik a magyar mezőgazdaságra, s szinte teljes egészében cséplőgépmeghajtásra szolgált. A gőznek a közlekedés forradalmasításában játszott szerepét vizsgálva rámutatott, hogy a vasút túlsúlya az áruszállításban az 1870-es évektől lett döntő. Utalt arra is, hogy mikortól és milyen arányban vett részt a hazai ipar a gőzgépek, gőzcséplők, mozdonyok előállításában. Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy „a gőzgép nem volt alkalmas a munkafolyamatok teljes spektrumának forradalmasítására”.

A közismert Rostow-féle növekedési teória kulcsfogalma a technikai-technológiai érettség, mint a modernizációs folyamat előrehaladásának fontos mutatója. Az előadó ezzel összefüggésben utalt arra, hogy a gazdasági folyamatok összetettsége esetenként szinte lehetetlenné teszi „a tradíció és modernség kontrasztos fogalomparjának alkalmazhatóságát az átalakulások megértésében”. A magyar gazdaság is számos példával szolgál arra, hogy hagyományos és világszínvonalon álló technika él együtt és hat a fejlődés irányába, mivel „a gépesített munkafolyamatok szivóhatására a termelés hagyományos keretekben mozgó egyéb ágai kellő rugalmassággal tudtak reagálni”.

A modern hitelrendszer kiépülését a részvénytársasági bankok alaptőkéjének rendkívül dinamikus emelkedésével illusztrálta, ugyanakkor rámutatott a magánbankárok fontos szerepére is, amely főleg az 1840–60-as évekre érvényes. A rövid lejáratú kereskedelmi hitelt a váltók révén tartja vizsgálhatónak, noha a kutatásnak itt számolnia kell azzal a nehézséggel, hogy a statisztikák a részvénytársasági hitelintézetek váltótárca-állományának csak év végi helyzetét közlik rendszeresen. Ez azonban nem tükrözi a tényleges forgalmat, mivel a váltók lejáratá többnyire háromhónapos érvényű, s az agrárország hitelszükséglete idényjellegű. Az előadás kitért a jelzálogkölcsonökre, az 1892-es valutareformra, illetve annak gazdasági hatására, vizsgálta a bankok és iparvállalatok kapcsolatának változásait, a banktechnika fejlődését, az állampapírok és egyéb hitelokmányok arányának alakulását. Befejezésül gazdaságtörténetírásunk egyik adósságaként a banktörténet elmaradottságára hívta fel a figyelmet, amely nélkül egyetlen modern társadalom kialakulása sem érhető meg.

Vörös Károly, a történelemtudományok doktora, tudományos főmunkatárs (MTA – Budapest)
A modernizálódás társadalmi és ideológiai megnyilvánulásai az Osztrák–Magyar Monarchiában című

előadásában elsősorban Magyarországra figyelt. A társadalmi struktúra differenciálódásával, a társadalmi mobilitással, a politikai szférában és a kultúra területén jelentkező változásokkal foglalkozott. Az előbbi kettőt hangsúlyozottabban, az utóbbiakat érintőlegesen tárgyalta. A társadalmi struktúra differenciálódásáról szólva dualizmuskori statisztikákra – adórajstromok, iskoláztatás, iparágon belüli munkamegosztás – hivatkozott, hangsúlyozván, hogy a gazdasági fejlődés differenciálta a társadalmat, új meg új alá- és fölérendeltségi rendszereket hozott létre.

A társadalmi mobilitás legjellegzetesebb formájaként a városba áramlást jelölte meg, ami a dualizmus éveiben több hullámban történt és nemcsak mennyiségi (a dualizmus éveiben kb. 1,5 millió ember áramlott a városokba), hanem minőségi változást is eredményezett. A területi mobilitás mellett a strukturális mobilitás meglétére is rámutatott.

A modernizálódás változást hozott a politikai szférában, ahol a konfliktusok újabb és újabb típusai jelentek meg, kifejezésre juttatva a modernizálódott társadalom aktivitását. Modernizálódtak a nemzeti–nemzetiségi konfliktusok, s a romantika jegyében fogant ideológia helyett a racionális megfogalmazások kerültek előtérbe.

A kultúra szférájában bekövetkező változások közül az előadó a jellegzetes körülmények közül említett néhányat, így a növekvő mennyiségű információt, az analfabétizmus csökkenését, a sajtó fokozódó szerepét. Arra is utalt, hogy a világ kitágulását jelentő információk nem mindig a legszínvonalasabb forrásokból származtak. (Példaként említette többek között a kifejezetten nagyvárosi ingereket feldolgozó és az embereket ezekhez hozzászoktató detektívregényt, vagy a kispolgár felfelé néző nosztalgiját kifejező operett térhódítását.)

Mindezek után Vörös Károly arra a következtetésre jutott, hogy a modernizálódás folyamatát Magyarországon minden területen valamiféle középszerűség jellemezte. Véleménye szerint a műszaki és természettudományi területeken ügyesen, színvonalasan adaptáltak eredményeket, hiányzott azonban a kutatásra, önálló felfedezésre ösztönző talaj. Megfigyelhető ez a képzőművészetekben, a zenében is. Alkotó továbblépés csak a 20. században következett be.

Az előadói előadásokkal kapcsolatban is több kérdés hangzott el, sőt vita is kerekedett. A magyarországi modernizálódás témájához kapcsolódva felmerült, hogy van-e valami elképzelés arról, miként alakult volna Magyarország gazdasági fejlődése, ha nem a Habsburg-birodalom keretébe tartozik? A másik kérdés a beruházásokra vonatkozott. A kérdező – *Tóth Tibor* kandidátus, tudományos titkár (MTA Dél-Dunántúli Tudományos Intézete – Pécs) – szerint ugyanis a magyar társadalomra a rendkívül alacsony szintű technikai adaptációs készség jellemző, ami hátráltatta a beruházásokat. Véleménye szerint az a tény, hogy időben egymást követő technikai struktúrák jól funkcionáltak együtt, továbbá, hogy részfolyamatokat gépesítettek, a beruházási politika ellen hatott. Kérdés: organikus eredetű-e ez vagy a fejletlenségből következik?

Kövér György az első kérdésre adott válaszában szólt arról, hogy az amerikai történetírás foglalkozott azzal, mi lett volna a ciszlajtán területek piaca nélkül. Arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországnak akkor Németországhoz kellett volna kapcsolódnia. Ez azonban nem felelt volna meg minden szempontból, mert Németország tőkeexportja 1870 és 1890 között viszonylag kicsi, s ez is meghatározott ágazatokhoz kötődött. Az amerikai vélemények tehát a ciszlajtán területekhez való kapcsolódás szükségességét sugallják. Az előadó szerint a Habsburg-birodalom szerepét nem lehet egyértelműen megítélni. Előnyei és hátrányai is lettek volna annak, ha nem tartozunk a Monarchia gazdasági közösségébe. A második kérdéssel kapcsolatban abból indult ki, hogy a modernizációnak Magyarországon nem voltak intézményes akadályai, amelyek a technikai haladás és így a beruházás útját állták volna. A beruházási hajlandóság és lehetőség adott az agrár-nagyüzemekben, de ezt a magyar mezőgazdasági túlnépesedésből adódó nyomás nem tette szükségessé. A kisüzemekben viszont nem is volt beruházási lehetőség, különösen nem a legmodernebb technika szintjén.

Vörös Károly referátumához több kérdés, kiegészítés, illetve polemikus megjegyzés kapcsolódott. Ez következett magából a témából, de abból is, hogy az előadó a modernizáció megnyilvánulását a kultúra, de főleg az ideológia vonatkozásában inkább csak érintette, mint elemezte.

Niederhauser Emil a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (MTA – Budapest) véleménye szerint a modernizáció folyamatába az asszimiláció jelensége is beletartozik. Különösen a zsidó, a német és a szlovák népességre jellemző az uralkodó magyar etnikumhoz való erőteljes asszimiláció. A csehek viszont nem asszimilálódtak a németekhez, és Lengyelországban sem az

oroszkhoz asszimilálódott a zsidó népesség, hanem a lengyelekhez. Kérdés: nem magyaráz-e meg valamit az asszimiláció irányára vonatkozóan a dzsentri életstílus? Felszólalásában arra is kitért, hogy kissé pesszimistának tartja az előadó véleményét az ideológiai szférában bekövetkező modernizációról annak lassúságát illetően.

Irinyi Károly kandidátus, egyetemi tanár (KLTE – Debrecen) azt hiányolta, hogy az előadás nem foglalkozott külön és hangsúlyozottan a zsidóság speciális szerepével a modernizáció folyamatában. A modernizációnak a politikai-ideológiai szférára gyakorolt hatásával összefüggésben az előadó véleményét kérte azokról az írói, politikai-publicisztikai megnyilatkozásokról, amelyek a modernizációs folyamat negatív következményeként „a nemzettudat gerinctörésére, megroppanására” utalnak.

Orosz István egyetértett abban, hogy a modernizáció magyarországi folyamatában van olyan közepszerű szakasz, mint amiről az előadó beszélt. Kiegészítésül azonban hozzáfűzte, hogy a tudományok olyan szektora is volt – az agrártudományok –, amely nem közepszerű és nem másoktól eltanult adaptáció. Azt viszont nem tartja véletlennek, hogy ez éppen ebben a szektorban volt és lehetett így.

Vörös Károly az asszimilációval kapcsolatos kérdésre válaszolva a probléma két oldalára hívta fel a figyelmet: nemcsak az a fontos, hogy kihez, hanem az is, hogy ki akar asszimilálódni. A csehek otthon érezték magukat a cseh korona országában, tehát nem asszimilálódtak a németekhez. A lengyel társadalom nemzeti jellege lengyel volt és nem orosz, ezért a zsidó népesség a lengyelekhez kívánt közeledni, s az oroszok elszigetelődtek. Magyarországon a társadalom egészének magyar és nemzeti karaktere a meghatározó, amely fel tudta szívni az asszimilálódotkat. A megnyugtató válasz érdekében szükségét látná e magatartásformák, értéknormák mélyrehatóbb elemzésének. Az eddigienl ugyancsak alaposabb vizsgálatot igényelnének a politikai ideológiák, ezen belül is az aprópénzre váltott használati ideológiák. Hogyan észlelték, helyesen látták-e a különböző politikai csoportok csoportjuk vagy osztályuk érdekeit? Ezeket az egyébként érdekes kérdéseket *Vörös Károly* véleménye szerint helytörténeti szinten is lehetne elemezni.

A zsidóság helye, szerepe a modernizációs folyamatban véleménye szerint egyenlő a polgárság szerepével. A zsidóság nem faj, nemzetiség Magyarországon, hanem elsősorban funkció. A magyar „nemzettudat megroppanása” az előadó szerint egy slogan. Meg kell magyarázni, mi az. *Irinyi Károly* nem értett egyet a kérdéseknek ezzel a megközelítésével. A közepszerűsége vonatkozó korrekciót *Vörös Károly* elfogadta.

Október 5-én két referátumra került sor. *Niederhauser Emil: Közoktatás és modernizálódás Kelet-Európában* címmel tartotta meg előadását. Bevezetesként az emberi tényező jelentőségét indokolta meg a modernizálódásra való átmenet, majd a tőkés nagyipar kialakulása idején. Az ember mint termelési tényező csak egyfajta alapfokú intelligencia birtokában tölthette be szerepét, erre építhetett a szakképzés, majd a közép- és felsőfokú oktatás is. Kelet-Európa térségében éppen a modernizálás szempontjából legalapvetőbb területen, az alapfokú oktatásban volt a legnagyobb az elmaradottság az ipari forradalom küszöbén. Jelentős különbségek mutatkoznak azonban attól függően, hogy a Monarchiáról, Oroszországról vagy a Balkánról van-e szó. Az előadó számadatokkal jellemezte a helyzetet nemcsak országokként, hanem az egyes államokon belül az összlakosság, a nemzetiségek és nemek szerint is vizsgálva az analfabéták arányát. Hivatkozott a modern közgazdaságtannak arra a megállapítására, amely szerint a 40%-os írni-olvasni tudás a gazdasági növekedés előfeltétele, és legalább 70–80%-os arány kell ahhoz, hogy nagyobb változás következhessek be. Érhető tehát, hogy a 19. század második felében a kormányok mindenütt hozzáláttak az alapfokú oktatás általánossá, helyenként kötelezővé tételéhez. Az alapfokú oktatás reformját követte a közép- és felsőfokú oktatás átszervezése.

Az iskolakötelezettségi törvény érvényesítését vizsgálva kiderül, hogy annak következetes végrehajtására sehol sem került sor. Ismét nagyok az eltérések a Monarchia, Oroszország és a Balkán, a Monarchián belül pedig az egyes nemzetiségek között. A legjobb arányok a század végén az osztrák és cseh (90% felett), a magyar (85,6%) és a magyarországi német (90,8%) lakosság körében mutatkoztak.

Az iskolák hatékonyságát meghatározó tényezőkről szólva az előadó az egy tanítóra jutó tanulók számát és a tanítók képzettségi szintjét vette figyelembe. A kívánóan rossz romániai helyzettől eltekintve az egy tanítóra eső tanulói létszám sajátos módon nagyjából mindenütt hasonló módon

alakult. Nem voltak nagy vagy lényeges különbségek az alapvető ismereteket biztosító oktatás hatékonyságában sem, ha az iskolát ténylegesen látogató tanulókat vesszük figyelembe.

A közép- és felsőoktatás rendszerét áttekinthetően az előadó kiemelte annak osztálymeghatározottságát, ami Oroszország esetében volt a legnyilvánvalóbb. A balkáni országok iskolarendszere demokratikusabb elvekre épült. A felsőfokú oktatási intézmények főleg közigazgatási, oktatási, egészségügyi feladatok ellátására képeztek szakembereket, nagyobb számú műszaki főiskola csak Ausztriában található. Magyarországon a Műegyetem jelentette a gazdasági szempontból fontos korszerű felsőfokú oktatási formát.

A szakoktatásnak az alapfokú iskolák szempontjából lényeges területe volt a tanítóképző intézmények megszervezése. A számadatok azt mutatják, hogy a Monarchia és a balkáni országok között nem nagy az eltérés az összlakosság és a tanítóképző intézmények arányát tekintve. A középfokú szakoktatás gazdasági és műszaki jellegű középiskolákkal egészült ki. Az irántuk való igény a modernizálódás következményeképpen előálló szükségletekből fakadt.

Az előadás a továbbiakban képet adott a Monarchia nemzetiségeinek iskolai nyelvhasználatáról, mivel az anyanyelvi oktatás lehetősége a modernizáció szempontjából sem érdektelen. Választ keresett arra a kérdésre, hogy a kormányok részéről hol helyezkedett el az oktatás gazdasági fontossága a közoktatás alapvető céljainak sorában. Itt sem szabad eltekinteni a régióon belüli különbségekből adódó motivációk sokféleségétől. Tudatosan gazdasági indítékot is figyelembe véve tulajdonképpen csak az osztrák és a magyar kormány fejlesztette az oktatásügyet. Az előadás alapján nem kétséges, hogy Oroszországban és a Balkánon az iskolai feltételek gyengesége lassította a modernizálódás folyamatát.

Menyhárt Lajos kandidátus, egyetemi docens (KLTE – Debrecen) referátumának témája: *Modernizálódás Oroszországban*. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a cári birodalomban az ún. hosszú 19. század során bekövetkező változásokat a kiterjedő világkapitalizmus részeként vizsgálja. A modernizálódást nem csupán a Nyugathoz történő felzárkózás, hanem a kapitalizmus rendszerébe történő beépülés folyamatként fogja fel. A modernizálódást előmozdító és annak ellenében ható tényezőket számbavéve megállapította, hogy Európa kettős forradalma idején még nem volt parancsoló szükségesség az orosz fejlődést fékező gátak leépítése. Ez csak a krími háború után, a hatalmi-politikai vereség és az egyidejűleg jelentkező belső válság hatására lett nyilvánvaló.

Oroszország modernizálódási folyamatában döntő fordulatot jelentett az 1861. évi jobbágyfelszabadítás és azt követően a polgárosodást előmozdító többi reform. Az átalakulás szempontjából alapvető jobbágyfelszabadítás ellentmondásossága, felemás volta a modernizálódást fékező tendenciákat is táplált. A fejlődésképtelen nagybirtok és az életképtelen parasztgazdaságok szimbiózisa hozzájárult ahhoz, hogy a belső piac fejletlen maradt, az ország viszonylagos tökeszegénységgel küzdött, „torzzá vált a kapitalista átalakulás”. A nemzeti jövedelem kétharmadát továbbra is a lakosság több mint 75%-át foglalkoztató mezőgazdaság termelte. Oroszország nekilendült, de felzárkózni nem tudott. Bizonyos eredmények azonban kétségtelenül voltak. Ezek között említette az előadó a vasútépítést, amely gazdasági és stratégiai szempontból egyaránt jelentős szerepet töltött be. A cári kormány változatos eszközökkel elősegítette a vasúti felszerelések gyártását, ami a hadianyaggyárak fejlesztésével együtt az állam gazdaságpolitikája által támogatott orosz nehézipar alapjait vetette meg. A bankhálózat kiépítése, majd az aranyrubel megteremtése szintén az előrelépés jele.

A gazdasági-pénzügyi változások után Menyhárt Lajos azt vizsgálta, hogyan formálták át a társadalmi struktúrát a gazdasági élet új jelenségei. Szólt a földbirtokos nemesség differenciálódásáról, gazdasági súlyának csökkenéséről, a parasztság felbomlásának folyamatáról, a burzsoázia, a proletariátus és a polgári értelmiségi rétegek számának és szerepének növekedéséről. A gazdasági-társadalmi változások ellenére megmaradt a cárizmus politikai rendszerének abszolutisztikus, önkényuralmi jellege. Mindezen tényezők vezettek oda, hogy Oroszország lényeges vonása a 20. század elején a gazdaság ún. többoldalúsága és a társadalmi viszonyok torlódott jellege. A következőkben az előadó ezeket a fogalmakat bővebben is kifejtette, majd rámutatott e társadalom sajátos jellegéből adódó forradalomelméleti konzekvenciákra. Részletesebben foglalkozott a társadalmi-politikai gondolkodással, amelynek egyetemes politikai eszméiről – konzervativizmus, liberalizmus, polgári demokrácia és a szocializmus különböző irányzatai – mellett sajátosan orosz ideológiák – szlavofilizmus, narodnyikizmus – is alkotóelemei voltak.

Befejezésül abban a szovjet és a polgári történetírásban egyaránt vitatott kérdésben foglalt állást, vajon kimerítette-e minden lehetőségét Oroszország modernizálása? Rendelkezett-e még tartalékokkal? Menyhárt Lajos véleményét röviden úgy összegezzük, hogy a modernizálódási folyamatnak természetesen voltak tartalékai, de hasznosításukat jórészt nem gazdasági tényezők akadályozták, hanem mindenképp a rendszer konzervatív, ellenforradalmi jellege, s a forradalmi erők fenyegető fellépésétől megrettent liberális ellenzék jobbratolódása. Nézete szerint a század eleji Oroszország válságát csak forradalom oldhatta meg.

Az előadásokat élénk eszmecsere követte. *T. Mérey Klára* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Dél-Dunántúli Tudományos Intézete – Pécs) helytörténeti szempontból közelített azokhoz a problémákhoz, amelyeket az emlékülésen elhangzott előadások a kelet-európai modernizálódással összefüggésben elemeztek. A Szigetvárhoz közel fekvő, sőt annak mintegy vetélytársat jelentő Barcs község fejlődését vizsgálta a tőkés gazdasági-társadalmi rendszer kibontakozása idején. A szerencsés fekvésű település fejlődését a közlekedés, a kereskedelem, majd a külföldi tőkével létesített üzemek (fűrésztelep, sertéshizlalda) lendítették fel. A lakosság foglalkozási struktúrája alapján Barcs 1900-ban városiasabb jellegű település volt, mint a megyeszékhely Kaposvár. Vasúti és postai forgalma is kiemelkedően magas. A község számadásai viszont filléres gondokról árulkodnak. A részletesebben is elemzett példa kiegészítette és megerősítette a konferencián elhangzottakat. *T. Mérey Klára* e helytörténeti adalék legszembetűnőbb tanulságait is összegezte. Rámutatott pl. arra, hogy egy ipari-kereskedelmi telepnek a hagyományos faluétól eltérő munkamegosztása a városokéhoz hasonló. Foglalkozott a tőke szerepével, amely esetenként úgy hagyta el az országot, hogy abból a kevés munkabéren kívül semmi sem maradt a közvetlen környéknek. Szólt a tőke nemzetközi jellegéből adódó egyéb következményekről is.

A közoktatás és modernizálódás című referátummal kapcsolatban az analfabétizmus és az agrárnépesség aránya közötti összefüggésről, valamint az egyházak, illetve az egyházi értelmiségieknek a nemzeti oktatásban játszott szerepéről kérdezték az előadót. *Niederhauser Emil* válasza: az analfabétizmus és a nagyszámú paraszti népesség között nyilvánvaló az összefüggés, amit kerületenként összeállított statisztikákkal lehetne pontosan kimutatni. A pravoszláv egyház szerepe a közoktatásban minimális, papjainak általában nem volt olyan befolyásuk, mint a nyugati egyházak papjainak. Az egyház szerepe a 19. században a kisebbségi területeken jelentős, pl. a Monarchia és Szerbia nemzeti kisebbségei esetében. A Balkánon a török uralom alóli felszabadulás után az egyház szerepe visszaszorult. A modernizáció időszakában az egyház nem pótolhatja a közoktatásban az állam szerepét.

Az orosz fejlődéshez *Tóth Tibor* egész sor kérdéssel kapcsolódott. Lehet-e tudni, hogyan változott Oroszországban az árukibocsátás? Megvolt-e az import exportfedezete? Mekkora az orosz mezőgazdasági export? Feudális csökevény-e a ledolgozási rendszer, vagy belefér egy sajátos kelet-európai birtokforgalmi formába? Felértékelte-e a vonalas infrastruktúra kiépítése az orosz gabonát, ami potenciálisan visszahat a beruházásokra? *Kövér György* szerint az orosz obscsina „modernizálására” három kísérlet is történt: Sztolipin agrárreformja, az 1917-es földdekrétum és az 1929/30-as sztálini kollektivizálási mozgalom. A három közül melyik felelt meg leginkább a modernizálás követelményeinek?

Tóth Tibor kérdéseire *Orosz István* fűzött néhány megjegyzést. Megítélése szerint a ledolgozási rendszernek az a fajta értelmezése, amely szerint ez a földbirtok-forgalom sajátos kelet-európai formája, nem vonatkoztatható Oroszországra és Kelet-Európára egyaránt. A jobbágyfelszabadítás lehetőséget adott a földesúrnak olyan termelési egység megteremtésére, amelynél szükséges volt az egykori jobbágy munkaeszköze is. Áttérve egy másik kérdésre megállapította, hogy a vasút felértékelte az orosz gabonát, de a következményeképpen jelentkező felhalmozás nem a ledolgozások rendszerű földesúri üzemből mutatkozott, mert nem az az ártermelő, hanem a gazdag paraszti birtokon. Itt viszont nem az üzem modernizálására fordították, hanem földet vásároltak.

Menyhárt Lajos előadói válasza megállapította, hogy az export–import egyensúlyban volt. Nem az árucserre, hanem a tőkeozgás révén adósodik el Oroszország, ez csapolja meg felhalmozási lehetőségeit. A ledolgozási rendszert termelési formaként fogja fel, s nem úgy, mint a földbirtok-forgalmazás egy formáját. A ledolgozási rendszer hatásként említette, hogy ez a nagybirtokot is paraszti ártermelésre kárhóztatta, továbbá lehetetlenné tette a „paraszttalanodás” folyamatát.

Az obszcina „modernizálásának” három kísérletét érdekes dolog összevetni – mondotta az előadó –, hangsúlyozni kell azonban, hogy nagyon különböző dolgokról van szó. Válaszában mindhárom kísérlet rövid értékelését adta, kiemelve, hogy a kollektivizálás elparasztalanítási folyamata nem elsődlegesen gazdasági jellegű.

Ránki György az október 5-i ülés elnöke, vitázáró összefoglalójában az emlékülésnek mindennek előtt a következő két érdemét emelte ki: első ízben történt kísérlet arra, hogy Kelet-Európa kérdését nem szűk szakmai kör, hanem szélesebb fórum vitatta meg. A modernizálódás folyamatát helyezve középpontba, az emlékülés megpróbálta mind teoretikusan, mind módszertanilag megközelíteni annak a folyamatnak a leglényegesebb kérdéseit, amely a szóban forgó térségben kb. 1880 és 1914 között ment végbe. Elismerte, hogy a bel- és külpolitikáról ezúttal kevés szó esett, de nem is ez volt a cél. A másik kiemelkedő szempont a belső és külső dialektikája, amely valamennyi referátumban újra és újra megmutatkozott. Hangsúlyozta, hogy a belső folyamatokat mindig nemzetközi összefüggésekben kell szemlélni, s ebben a vonatkozásban Kelet-Európa különböző régiók találkozási pontján esettanulmány. Fejlődésében a modernizáció számos eleme megtalálható, része az európai kultúrának. Nyugat- és Kelet-Európa növekedési folyamatának kvantitatív mutatói ugyan eltérőek, de ez az eltérés nem olyan nagy mértékű, mint a fejlett és fejletlen régiók esetében. Míg Nyugat-Európa és a Balkán között négy-ötszörös, a fejlett és fejletlen országok esetében mintegy hússzoros a növekedésben mutatkozó különbség. Az előbbieik között nincs tehát akkora szakadék, hogy ne lehetne vizsgálni a modernizáció folyamatát Kelet-Európában.

Megítélése szerint a modernizációs probléma érdemleges megbeszélése történt meg, és ezért köszönet illeti a kezdeményező Polányi Imrét, a TIT Baranya Megyei Szervezetét és mindazokat, akik az emlékülés lebonyolításához hozzájárultak.

Az emlékülés *Polányi Imre* zárszavával ért véget, aki méltatta annak eredményeit, köszönetet mondott valamennyi közreműködőnek, majd a rendező szervek nevében kifejezte a konferenciasorozat folytatásának óhaját. 1982-ben ugyancsak a Zrínyi-ünnepségek keretében a *Kelet-Európa a két világháború között* című téma megvitatását tervezik.